

KOVÁCS ÉVA

„POST-TESTIMONY”

A tanúságtétel helye a soá történeti elbeszélésében

A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így vagy úgy megőrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen a digitális archívumok tárolnak már napjainkban is.

Hadd kezdjem egy személyes történettel. Néhány éve esszét írtam a női testen elkövetett erőszak elbeszélhetőségéről.¹ Két interjút vettem össze, az egyiket egy olyan asszonnyal készítettem, akin 1944-ben – zsidó kamaszlányként – Auschwitzban álorvosi kísérleteket végeztek, melyek következtében meddővé vált. Akkoriban ismerkedtem össze egy jeles brit történésszel, aki életművét a náci álorvosi kísérletek – többek között a kényszersterilizáció – áldozatainak szenteli. Számos könyvet publikált a témában, és övé a világon a legnagyobb statisztikai-demográfiai adatbázis az áldozatokról. Beszélgetéseink során szóba került az esszém is, és elküldtem neki a szöveg angol változatát. Elolvasta, és a következő találkozásunkon gondterhelten közölte velem: írásom megrázta, felkavarta, az interjú minden pontján hiteles, viszont nem is tudja, hogyan mondja, de ezen a néven az illető asszonyt nem találta meg az adatbázisában, pedig az szinte teljesnek mondható. Döbbenet nézhettem rá, mert fordult egyet bennem a világ a történészi és a szociológiai

A tanulmány eredeti megjelenésének helye: Kovács Éva: „Post-testimony”. *A tanúságtétel helye a Soá történeti elbeszélésében*. Socio.Hu Társadalomtudományi Szemle 8 (2018) (3) 107–119. <https://socio.hu/index.php/so/article/view/686>.

nézőpontok ilyenén ütközését tapasztalva. Hogy is van ez? Az elbeszélés hiteles, csak hát a név is kellene? De hiszen ott áll az első lábjegyzetben, hogy az asszonyok nevét megváltoztattam, és az interjúkat anonimizáltam, mondtam cseppet felháborodva, e nélkül, hisz élő személyekről van szó, nem írhattam volna meg a történetüket. De neki, mondtam, szívesen elárulom az Auschwitzban tizenéves lányként tönkretett nő igazi nevét. A történész kolléga néhány nap múlva csillogó szemmel állított be hozzám: megvan! És, noha erről eddig sem volt semmi kétségem, hiszen az asszonyt több alkalommal volt szerencsém saját szememmel is látni, izgatottságot színlelve udvariasan visszakérdeztem: no, és mit találtál még róla? Semmi mást, csak a nevét és a születési évét, felelte, majd némi csend után így szólt: hát igen, nálam megvan a neve, a történetét azonban csak te tudod.

I. Tanúságtétel és történetírás

■ Ez az írás arról szól, hogy milyen lehetőségekkel és veszélyekkel jár az immáron nagy tömegben és digitálisan is hozzáférhető személyes tanúságtételek történettudományos felhasználása, mely módszerek a legalkalmasabbak és melyek kevésbé használhatók e mérhetetlen forrásanyag elemzésére. A kérdés nem csupán a soá elbeszélését érinti, hiszen hasonló kérdések merülhetnek fel más 20. századi történeti témában is, miután erről az évszázadról temérdek orális forrás áll rendelkezésre. Mivel azonban a legkidolgozottabb és a leginkább reflektált felhasználási módszerek a holokauszt historiográfiájában alakultak ki, és magam is ezeket ismerem leginkább, ezen a példán mutatom be a felvetődő dilemmákat.

Előrebocsátom, szociológus vagyok, nem történész. Részt vettem ugyan néhány nemzetközi és hazai oral historys kutatásban, valójában nem oral history, hanem élettörténeti interjúkat készítettem. Az élettörténeti módszert több mint két évtizede választottam ki számos más kvalitatív interjú technika közül, miután meggyőződtem arról, hogy a tanúságtétel elsődlegesen nem történeti forrás, hanem jelenbeli múltkonstrukció, még ha az elbeszélők a történelembe vannak is belegabalyodva. A szociológus számára az is magától értetődő, hogy még a legvidámabb élettörténet elmesélése sem egyszerű beszédaktus, hanem „munka”,² amely egyrészt a tudományos kutatásban megszokottnál közvetlenebb érzelmi hatásokkal jár, másrészt mindig meghatározott feltételek mellett jön létre. Az élettörténeti elbeszélés későbbi, szigorú elemzése közben a kutató szembesül a szöveg komplexitásával, az interjú kereteivel, azaz az interjú helyzet sajátosságaival, úgymint az idő- és térbeli mozgásokkal, a témák és az elbeszélési stílus váltakozásával, a történetmesélés dinamikájával, és így tovább; végül, de nem utolsósorban, az önbemutató határaival is szembekerül, melyekben megmutatkoznak a történet értelmezésének korlátai. (Itt most nincs mód arra, hogy a hangzó felvétel át-

írásának, az átírás lefordításának a problémáiról is szó essék – de ezek sem jelentéktelenek.³⁾

Az interjú készítő nézőpontjából tehát egy élettörténeti vagy oral history interjú mindig valós idejű performansz, telítve jövőbeli elvárásokkal mindkét fél – a kérdező és az elbeszélő – részéről egyaránt. Ezért, úgy vélem, komoly módszertani tudatosságot igényel ezen források későbbi, a történetírásba való átültetése, ám ennek a történészek ez ideig kevés figyelmet szenteltek. Kezdjük az interjúk keletkezésével: a soá példájánál maradva, már a korai, 1945–46-os tanúságtételek, mint például David Boder interjúi⁴, a németországi, a lengyel, a francia Központi Történeti Bizottságok által összegyűjtött személyes tanúságtételek⁵ vagy éppen a magyar Deportáltakat Gondozó Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyvei⁶ úgy keletkeztek, hogy készítőiknek megvoltak a maguk motívumai, a saját elvárásaik és magyarázataik arra nézve, hogy miért gyűjtenek tömegesen visszaemlékezéseket. Ezek a motívumok a következők lehettek:

- megemlékezés,
- tudósítás a vészkorszak tragédiájáról,
- a háborús bűnösök bíróság elé állítása,
- szembenézés fájdalmas társadalmi kérdésekkel és
- részvétel a politikai küzdelmekben.⁷

Mindezek nagyban meghatározták a felvétel, a gyűjtés, a korai-későbbi „hasznosítás” teljes folyamatát – mégpedig általában a kérdezők és a felhasználók javára. Ma már, ezeket az interjúkat, jegyzőkönyveket újraelemezve, világosan látható, hogy sokszor milyen szűk lehetett ez a keret az elbeszélők számára. Nem mintha egyáltalán ne beszélhettek volna „vissza”: számos esetben a soá túlélői újramesélték, javították, kiegészítették mondandójukat. Sokan, akik a korai gyűjteményekbe is adtak interjút, feltűntek 3-4 évtized múlva a Fortunoff, a washingtoni Holocaust Museum, majd a Spielberg-féle Visual History Archive interjúalanyai között is.⁸ Részben azért, mert időközben professzionális elbeszélővé váltak, részben azonban éppen a soá történeti elbeszélése miatti elégedetlenségüket artikulálták az újrameséléssel. Ez a korszak lassan lezárul: az élő emlékezőközösség archívumi történeti forrássá alakul a „tanúságtétel utáni” korszakban.

A kilencvenes évek elején új paradigma jelent meg az archiválásban szerte a világon. Elvben, ahogy Aleida Assmann írja, „az archívum nem múzeum; nem nyílt hozzáférésre és népszerűsítő bemutatásra lett kitalálva [...]. Természetesen a digitális archívumnak is van rendje és szabályzata, de az csak az információ visszakeresését biztosítja, egy intellektuálisan és érzelmileg hatékony bemutatást már nem. Más szavakkal, az archívum nem a prezentáció, hanem a prezerváció formája: összegyűjt és tárol információkat, de azokat nem szerkeszti, nem állítja ki, nem dolgozza fel és nem interpretálja.”⁹ Alaposabban tanulmányozva a soá legnagyobb audiovizuális archívumainak szervezeti misszióját és intézményi fejlődését, azt látjuk, hogy bemutatás és a megőrzés, a megemlékezés és a

pszichológiai segítségnyújtás szempontjai, a történeti kutatások forrásokkal való ellátása, egyúttal az érzelmek felkeltése a tömegoktatásban és a művészeti projektekben kéz a kézben járnak együtt, röviden: a tanúságtételek archívumi és múzeumi használata nyilvánvalóan összetett valami.¹⁰

A szemtanúk elcsendesedésével – távozásával – és a digitális korszak beköszöntével egy új historiográfiai hullámra lehetünk figyelmesek a soá kutatásában is: az elmúlt két évtizedben egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak a tanúságtételek a történeti munkákban – részben az áldozati perspektíva előtérbe kerülésével, részben azokban a kutatási témákban, ahol jószerivel nem áll rendelkezésre más forrás.

A trauma meghallgatásának, a traumatikus történet elbeszélésének hosszú hagyománya van a pszichoterápiában és a szociálpszichológiában. A traumatikus elbeszélések körül kisebb-nagyobb viták is kialakultak a nemzetközi tudományos diskurzusokban irodalomtudósok, pszichoanalitikusok, filozófusok és történészek között. A történészek általában kerültek (kerülik) a traumatikus esemény elbeszélésének elemzését és az egodokumentumokat – leválasztva az általuk hordozott érzelmi tartalomtól – szinte csak az „objektív” történeti elbeszélés illusztrálására használták (használják). Egy interjúkat is készítő szociológus ugyanakkor mindig különös kíváncsisággal forgatja azokat a történeti műveket, amelyek oral history forrásokat alkalmaznak, és azokat az explicit vagy implicit módszereket keresi bennük, amelyek a szövegben feltárulkoznak. Megőrizhető-e a történeti elbeszélésben a tanúságtétel történeti és szociológiai, etikai és esztétikai összetettsége – ez számára a döntő kérdés? A következőkben néhány meggyőző történetírói technikát mutatok be, amely egodokumentumokon alapul, és egyfajta „jó gyakorlatnak” is tekinthető.

II. Intuitív elemzések

II.1. „Integrált történelem”

■ Saul Friedländer könyve, a *Nazi Germany and the Jews*, sikeres kísérlet egy olyan új történetírói gyakorlat meghonosítására, amelyben a tettek szándékai és cselekedetei, a környező társadalom attitűdjei és az áldozatok világa „integrált” elbeszélést alkot az áldozatok nézőpontjának beemelésével.¹¹ Friedländer korabeli levelek, naplók és fényképek százait használta fel a történet felépítéséhez. A források kiválogatásakor tekintettel volt arra, hogy az érintett országok mind megjelenjenek a dokumentumokon keresztül, és arra is törekedett, hogy a lehető legárnyaltabb kép alakulhasson ki a náci korszak mindennapjairól. Ahogy egy későbbi esszéjében fogalmazott: „Az európai zsidóság elpusztításának története személyes szinten rekonstruálható az áldozatok nézőpontjából a tanúvallomásokon, interjúkon és memoárokon keresztül, de annak is köszönhetően, hogy szokatlanul nagyszámú napló, levél keletkezett ebben az időszakban és a következő évtizedekben. A legkülönbözőbb országokban, lett légyen azok a németek által megszállt vagy csak befolyásolt terüle-

tek, a legkülönbélebb életformát űző, különböző korcsoportoz tartozó zsidók naplóiáról és leveleiről van szó. Természetesen a naplók felhasználásánál is hasonló forráskritikai megközelítést kell alkalmazni, mint más dokumentum esetén. Ennek ellenére, [a naplók esetében] a zsidóság üldöztetésének és megsemmisítésének a történetéhez helyettesíthetetlen forrásról van szó.”¹² Friedländer először kontextualizálta a forrásait, majd segítségével többszólamú-többszálú elbeszélést szőtt. Igazán újszerűvé ezentúl azzal tette könyvét, hogy a személyes dokumentumokat fényképekkel kapcsolta össze, s ezzel új, inspirálóan nyugtalanító értelmezési teret nyitott az olvasó számára. A különböző források társítása ugyanis új jelentéssel ruházta fel a leírt epizódokat és a kötet végére egy etikailag és esztétikailag is koherens és hiteles új történeti elbeszélés jöhetett létre.¹³

II.2. Esettanulmány

■ A következő példám Christopher Browning könyve, a *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp*.¹⁴ Ez a mű is egyfajta *Alltagsgeschichte*, amelyhez a szerző egodokumentumok százait használta fel, de nem makroszinten meséli el a vészkorszak történetét, mint Friedländer, hanem mikrotörténetet ír. (Neki egyébként az volt a szerzői stratégiája, hogy egy-egy nagyobb lélegzetű makrotörténeti írást mindig felváltson egy mikrotörténeti.) Ebben a könyvben a lengyel területen található starachowicei koncentrációs tábor mindennapjait rekonstruálja Browning 1942–1944 között. Ebben az időszakban zsidók ezreit kényszerítették itt a náci munkavégzésre. Browning a starachowicei esettanulmánnyal a soá historiográfiájának alapkérdéseit feszegeti. „A módszerem”, ahogy a bevezetőben írja, „az volt, hogy elérjem a tanúságtételek kritikus tömegét, s így azokat egymás ellenében ellenőrizhessem.”¹⁵ S bár az eljárás vitatható (hiszen ki dönti el, mennyi az a bizonyos „kritikus tömeg”, s melyik tanúságtétel relevánsabb, és milyen perspektívából relevánsabb az egyik, mint a másik?), minden egyes esetet olyan szokatlanul percízen, mély empátiával és önkritikával értelmez, ezzel néha súrolva a történeti „tény” rekonstrukciójának a határait, hogy végül meggyőzi az olvasót, miszerint: választott módszertana – no, persze az ő rendkívüli történetmesélési képességével – itt jól használható. Nem retten meg például attól sem, ha a történet csak részlegesen bizonyítható, és részben megmarad spekulatívnak.¹⁶

Browning azokra a kelepccékre is reagál, amelyekbe a történész óvatlanul besétálhat a tanúságtételek használata közben: így például az „elnyomott”, a „titkos”, a „közösségi”, vagy éppen a „nyilvános” emlékezetformák meglétére, amelyek nehezen kapcsolhatók vissza a ténylegesen megélt múltba. Amellett, hogy az összes lehetséges módon megkísérli tényszerűen rekonstruálni a starachowicei koncentrációs tábor mindennapi életét, rendszeresen kitér a társadalmi emlékezet előbb említett metaszintjeire és az azokból eredő problémákra is. Esetről esetre láthatjuk, hogy miképp alkották meg, s aztán később hogyan őrizték a külön-

böző túlélő csoportok a saját elbeszélésváltozatukat egy adott eseményről; hogyan szerkesztette át, többnyire a vizualizáció segítségével, a nyilvános – a mediatizált – emlékezet az adott eseményt úgy, hogy a személyes emlékezetben őrzött belső képet a megemlékezés közös külső képévé alakította; hogy az eredetileg elnyomott emlékek miként törtek fel egy tanúságtételben, és utoljára, de nem utolsósorban, miképp mesélték el a szemtanúk az eltírt emlékeiket évtizedekkel később. Browning magától értetődően használja korábban szerzett tapasztalatait a háború utáni perekkel kapcsolatos kutatásaiból, hogy megvilágítsa a társadalmi emlékezet dinamikáját és az áldozatok folyamatos harcát szavahihetőségük elismertetéséért. Mire a könyvet elolvassuk, megismerjük a „táborkultúra” (*camp culture*) univerzumát, a túlélésért folytatott harcot, és olyan érzékeny témákról is megtudunk egyet és mást, mint hogy mitől függött az ellenállás, az *amidah* sikere a táborban.

Míg Friedländer elbeszélésmódja mindvégig a naplók, a levelek és a memoárok bázisára támaszkodik, a forrásait így írott szöveggént kezeli, Browning írásmódja a történelmi újrászínrevitelre, a *reenactment*-re emlékeztet: az ő hősei napról napra küzdenek a túlélésért 1942 és 1944 között – és bizonyos szempontból mindmáig küzdenek tanúságtételük elismertetéséért. Az irodalomtudományból vett fogalmakkal, a Friedländer által kifejlesztett új történetírás egyfajta *palimpszeszt*, míg Browning elbeszélésmódját a *dokudráma* fogalmával írhatjuk le.

Eddig olyan történetírói munkákról volt szó, amelyek egyrészt nagy mennyiségű egodokumentumot és tanúságtételt elemeztek intuitív módon, másrészt rendkívüli tehetségű történészek tollából születtek. A tudomány azonban – sajnos vagy szerencsére – nem hagyatkozhat sem az intuícóra, sem a rendkívüli tehetségre: ezért olyan eljárásokat kell kidolgoznia, amelyek megismételhetők és ellenőrizhetők. A tanulmány következő részében a kvalitatív és a kvantitatív elemzési módszerek lehetőségeit veszem számba, s ahol magyar példákkal is szolgálhatok, ott elsősorban azokra fogok hivatkozni.

III. Kvalitatív elemzések

III.1. Szocio- és pszicholingvisztikai vizsgálatok

■ A digitális archívumok szaporodásával, a tárgyszavas, a szekvenciális vagy a teljes szövegben való online keresés lehetőségének megnyílásával ma már a kutatók akár a saját otthonukban is elolvashatják a tanúságtételeket. A levéltár egyre inkább társul az online archívum képzetével. A lehetőségek mellett azonban ez a korábbiaknál is inkább növeli annak veszélyét, hogy az eredeti szöveg- és archívumi környezetből kiragadott idézetek szolgálnak a történelmi magyarázatokhoz evidenciául (bizonyítékként). Ennek elkerülésére és a tágabb kontextusok megértésére dolgoztak ki a soá tapasztalatának különböző aspektusait vizsgáló szociológiai, pszichológiai és biográfiai kutatások többféle módszertani appará-

tust is. Leggyakrabban valamilyen, akár kézi, akár szoftveralapú szociológiai, szocio- vagy pszicholingvisztikai eljárást követnek a kutatók, a tanúságtételeket egyfajta kvalitatív adatbázisnak fogva fel. Ezek a módszerek alapvetően különböznek a történészek által követett eljárásoktól, így azok történészi alkalmazása is erősen behatárolt. A kvalitatív adatelemzés előnye, hogy a tanúságtételeket komplett vizuális, orális vagy írásos textusnak tekinti, így kevés teret enged a személyes dokumentumokból való illusztratív „szemezgetésnek” és a szeszélyes, módszertani követelmények nélkül járó idézési módnak.

Ilyen esetre példa Békés A. Vera könyve, melyben a szerző a személyes elbeszélések pszichológiai sajátosságait vizsgálja kvalitatív szövegelemző módszerekkel abból a szempontból, hogy miként változott az idő múlásával a traumatikus események felidézése és elbeszélése.¹⁷ A kutatás alapjául szolgáló 500 szöveg három forrásból származik: a DEGOB által 1945–1946-ban készített jegyzőkönyvekből, az 1980-as években készült második generációs mélyinterjúkból, valamint a 2000-es évek elején a Közép-európai Kutatási és Dokumentációs Központ (*Centropa*) keretében holokauszt-túlélőkkel készített interjúkból. Az elemzés tanúsága szerint több jellegzetesség is megfigyelhető az idő múlásával a soá emlékezetében: a túlélő egyre többször jelenik meg önálló, aktív ágensként – azaz mintha a soá traumájának a feldolgozása előrehaladt volna az elmúlt évtizedekben. Békés hozzáteszi, ez persze úgy is előállhat, hogy megszűnik a csoporthoz való azonosulás lehetősége.

III. 2. Megalapozott elmélet

■ Az antropológusok már jó ideje egy másik módszert is használnak nagy tömegű adat, információ összegyűjtéséhez és elemzéséhez. A megalapozott elmélet (*grounded theory*)¹⁸ olyan módszer, amely az aprólékos megfigyelésen és adatgyűjtésen, valamint ezeknek az adatoknak a részletekbe menő elemzésén alapul, és egyfajta hidat teremt az empirikus kutatás és a modellalkotás között. Az elmélet feltételezi, hogy a mélyebb társadalmi-történeti összefüggések a kutatás és az általánosítás különböző stációiban létrejövő értelmezéseken keresztül érthetők meg. A kutatók az adatokat kategorizálással és címkézéssel beillesztik egy konceptuális keretbe, és ezzel kialakítják az elemzés kategóriáit, majd az így létrejött kategóriarendszerrel elemzik a teljes adatkörpuszt. A különböző munkafolyamatok különböző kódolási eljárásokat követelnek meg. Az első lépés a nyílt kódolás, amely az egyedi adatokhoz próbál hozzárendelni fogalmakat, a második, az ún. axiális kódolás pedig kapcsolatot teremt a létrejött kategóriák és a kutatási kérdés között; végül, a harmadik, a szelektáló lépés a keletkezett kategóriákat a szövegtörzshöz rendeli. Ez a hozzárendelés az alapja az új elmélet kialakításának.

A megalapozott elméletet gyakran használják olyankor, amikor túlságosan is megrögzött ismereteink vannak egy adott társadalmi jelenségről, és emiatt „nem látjuk a fától az erdőt”; de olyan esetekben is hasznos le-

het, amikor épp ellenkezőleg, bizonyos társadalmi jelenségekről roppant kevés ismerettel rendelkezünk. Nem tudok róla, hogy valaki alkalmazta-e már a megalapozott elméletet nagy mennyiségű tanúságtétel elemzéséhez, pedig a digitális archívumokban az első lépést a tárgyszavazással a levéltárosok már gyakran el is végezték.¹⁹

III.3. Kiterjesztett esettanulmány

■ Egy másik, szintén az etnográfából kölcsönözhető módszerként kínálja magát a kiterjesztett esettanulmány (*extended case method*) kritikai alkalmazása nagy mennyiségű digitalizált tanúságtétel esetén. Ez a módszer általánosítható összefüggéseket keres egyedi források bevonásával, amelyet lehetőleg olyan forrásanyagon lehet kipróbálni, ahol az elbeszélők hasonló helyzetekről tudósítanak. A kutatók igyekeznek feltárni, hogy mi módon kapcsolódnak szükségszerűen egymáshoz az egyes események, és milyen attitűdök társíthatók hozzájuk.²⁰

A soá történész kutatói számára ezek az etnográfiai módszerek még korántsem maguktól értetődőek, noha a társadalomtörténet-írás többször is kölcsönzött már megközelítésmódokat az etnográfától. Pedig, a holokauszt-kutatások specializációjával, és olyan új divatos témák megjelenésével, mint a mindennapi tapasztalatok a munkaszolgálatban, a térbeli gyakorlatok és reprezentációk vagy éppen az informális kapcsolatháló a lágerben, az új módszertanok és megközelítésmódok kipróbálása elkerülhetetlen, különösen akkor, ha nincs más történeti forrás a tanúságtételeken kívül.

IV. Kvantitatív elemzések

IV.1. Tanúvallomásokból és periratokból „metaadatok”

■ Noha a társadalomtörténet kutatásában nagy a hagyománya a kvantitatív megközelítéseknek, hagyományosan censusok és más statisztikai adatok feldolgozásában, újabban a gazdaságtörténeti vizsgálatokban és a tartalomelemzésekben is, ezek azonban még nem honosodtak meg a soá tanúságtételeinek feldolgozásában. Barna Ildikó és Pető Andrea könyve módszertani szempontból úttörő jellegű munka ezen a téren.²¹ A szerzők a több mint 20 ezer 1945–1949 közötti népbíróági aktából 500 elemes mintát vettek, amelyen igyekeztek a népbíróági perek folyamatát rekonstruálni. A kvantitatív feldolgozás segítségével egyrészt típusokba rendezték a pereket a vádak alapján, továbbá vizsgálták a vádlottak (nem, életkor, születési hely, iskolai végzettség, társadalmi pozíció, nyilas párttagság) és a tanúk (nem, életkor, születési hely, társadalmi pozíció), valamint az ügyvédek társadalmi helyzetét is. Kvantitatív eszközökkel dolgozták fel a perek menetét is, valamint a vádtípusok és a társadalmi nem összefüggéseit és a tanúk összetételének hatását az ítéletekre. A források megismerésére, feldolgozására különös körültekintéssel készítették fel a fiatal kutatókat, erre saját módszertant alakítottak ki.

Barna és Pető tehát meglehetősen reflexív kvantitatív módszertani apparátust mozgatott meg egy óriási volumenű történeti forrás feldolgozásához, és egyúttal sikeresen ötvözte a történeti elbeszélést a társadalomkutatási megközelítéssel; mindazonáltal a kvantifikáció – egyetlen kivételtől eltekintve – nem terjedt ki írásom tárgyára, a tanúvallomások tartalmára. Ez a kivétel a vallomások „értékes”, illetve „értéktelen voltának” a megállapítása volt. A kutatók az egyes tanúvallomásokat értéktelennek kódolták, ha a tanúk egészen másról tettek vallomást, mint az adott ügy (például tévedésből idézték be őket), vagy ha csak hallomásból értesültek a vádban megfogalmazott esetről – így végül a vallomások 89%-a maradt „értékes”. Ez az eljárás inkább tekinthető egyfajta adattisztításnak, semmint a tanúvallomások kvantitatív elemzésének. Összességében tehát a szóban forgó vizsgálat a tanúvallomások egyszerű metaadatolását végezte el, amely nem kibővíti az elért eredményeket, de nem kerülünk általa közelebb a tanúvallomások tartalmához, a soá alatt történtek felidézésének megismeréséhez.

IV. 2. Kvantitatív szövegelemzés

■ Második példám csak tárgyában magyar, mivel amerikai pszichológusok végezték el a tartalomelemzést. Kutatásuk azt a kérdést járta körül, hogy miképp értékelik életük eseményeit az elmúlt 70 évre visszatekintve a soá magyar túlélői. Három csoportot vizsgáltak: 104 interjút készítettek Magyarországon, 166-ot az Egyesült Államokban és 184-et Izraelben.²² Tehát ők is egy óriási interjúk korpuszt hoztak létre, közel 500 interjúból. Az interjúk szövegelemzése során rekonstruálták a vizsgált csoportok demográfiai profilját, társadalmi és családi státuszszerkezetét, s külön elemezték lélektani kondícióit. A pedáns elemzés után arra a konklúzióra jutottak a szerzők, hogy azok a túlélők, akik nem hagyták el Magyarországot, sokkal rosszabb társadalmi helyzetben éltek le az életüket, ami kihatott a lélektani állapotukra is. Ennek a magyarázatát pedig abban látták, hogy akik Magyarországon maradtak, újabb traumákat éltek át, egyrészt amiatt, hogy szenvedéseiket sokáig nem ismerte el a társadalom, másrészt azért, mert a szocialista korszakban újabb traumák érhatték őket. Ezzel szemben az Izraelbe és az USA-ba vándorolt sorstársaik számára lényegesen több lehetőség nyílt arra, hogy a soá örökségét feldolgozzák, és új életet kezdhessenek. Feltételezve, de nem megengedve, hogy ezek az állítások akár igazak is lehetnek, nehezen belátható, hogy miért volt szükség interjúkra azok megfogalmazásához. Egyfelől, a vizsgálat kérdéseit egy egyszerű kérdőívben is meg lehetett volna fogalmazni, másfelől, az interjúk kvalitatív elemzése módot adhatott volna a három alcsoport diszkurzív kereteinek a rekonstruálására is, amely talán árnyalhatta volna a konklúziójukat arról, hogy Izraelben és az USA-ban könnyebb volt magyar zsidó soátúlélőként új életet kezdeni, mint Magyarországon.

■ Az eddigiekhez mérve jóval közelebb kerül a tanúságtételekhez, bár módszertanilag nehezen besorolható kísérlet, Laczó Ferenc kvantitatív elemzése az online elérhető, 1946-os DEGOB protokollokról.²³ Ő a teljes mintán, azaz mind a 3666 szemtanúi beszámolóban kvantitatív összefüggéseket keres abból a szempontból, hogy milyen kulcsfogalmak szerepelnek bennük a náci népirtásról. A szövegből úgy tűnik, hogy a szerző egyszerű megoszlásokat és keresztábrákat készített kézzel: erről viszont nem ír, és egyetlen táblázat sem található a tanulmányban, amely eligazíthatná e téren az olvasót. Laczó összeszámolja például az 1938 és 1945 közötti évek vagy épp a koncentrációs táborok említési gyakoriságát, de elsősorban arra kíváncsi, hogy hányszor kerülnek elő a protokollokban a zsidók tömeges elpusztításának a kulcsszavai, a megsemmisítő tábor, a haláltábor és a gázkamra szavak – azaz hányan számoltak be a megsemmisítésről szerzett saját tapasztalataikról.

Mivel a gázkamráról közvetlen tapasztalattal egyetlen túlélő sem rendelkezik (rendelkezhet), az utolsó kérdés első pillantásra blaszfémnek is tűnhet. Azt is tudjuk, hogy a Sonderkommando tagjait, akik ilyen élményeket szerezhettek, a nácik megölték: csak az utolsó kommandó tagjai közül maradtak néhányan életben. A kérdés annyiban mégsem teljesen abszurd, hogy közülük néhány magyar zsidó, mint például Nyiszli Miklós, túlélte a haláltábort, és saját kiadásában már 1946-ban megjelentette a visszaemlékezését,²⁴ az ő tapasztalatait a DEGOB is jegyzőkönyvbe vette, és 1947-ben a *Világ* című újság is folytatásokban közölte *Az auschwitz-i pokol* címmel.

A szószámlálás arra az eredményre jut, hogy a gázkamra/*Gaskammer* szó 223 jegyzőkönyvben szerepel, és Laczó megállapítása szerint ez nem tekinthető „rendkívül magas” említésnek. Hogy mit tekintene ő rendkívül magasnak, azt nem tudjuk meg az írásából. Ezek után a tanulmány hátralevő részében a kvantitatív összefüggések elemzésének a helyét a jegyzőkönyvekből kiragadott tematikus idézetek váltják fel, amelyek arra hivatottak, hogy csoportosítsák a „rettenetes tudás” megszerzésének a módjait. Itt implicite olyan elemzési dimenziók sejlének fel, mint a nyelvi közvetíthetőség és az elképzelhetőség határai, a családtagok elvesztése a gázkamrákban, az első kézből vagy a hallomásból, illetve a felszabadulás után közvetlenül – a gázkamrák szétszerelésekor – szerzett tudás, a foglyok tartózkodási helye, a nemi összetétele. Ezeket a szövegrészeket azonban – a kis minta okán – a szerző nem elemzi szövegekként, hanem csak illusztrációként használja őket. A tanulmány végén pedig arra a következtetésre jut, hogy a DEGOB sikerrel végezte el a feladatát, mert idejekorán létrehozott egy történeti tudást a zsidók nácik általi megsemmisítéséről.

A tanulmány nem tartalmaz módszertani fejezetet, így nem világos, mit jelentenek a számok a gondolatmenetben. Ahogy a Barna–Pető-könyvnél is

már láttuk, a kvantitatív vizsgálatok általában is, de a soá kutatásában különösképp megkötik a kutatók kezét: világos, (ön)reflexív, átlátható módszertani keretek nélkül a számok magukban semmit nem mondanak. A DEGOB protokollok bonyolult szövegtörzse egy szakmailag is sokszínű, a túlélőkből álló kutatócsoport kérdéseire adott válaszok megszerkesztésével keletkezett, és nem szó szerinti leiratok gyűjteménye. A jegyzőkönyvezés szituációjának a rekonstrukciója nélkül így aligha érdemes számolni benne a szavakat. A túlélők, bár gyakran a családjukból egyedülként menekültek meg a náci pokolból, nem egyedül szabadultak fel: az általuk használt kifejezések, elbeszélések számos esetben a kórházakban, a DP-táborokban, a hazatérőket szállító vonatokon a felszabadulás után kényszerűen együtt töltött hetek-hónapok során alakultak ki, így az említési gyakoriságok, a szóhasználati sajátosságok, a keserű tapasztalatokból leszűrt tudás számszaki feldolgozása e diskurzusok feltárása nélkül akár még félrevezető is lehet. Az említett kontextualizáló lépések kihagyása az elemzés eredményeit is kérdésessé teheti.

V. Kitekintés

■ Írásom második feléből úgy tűnhet, hogy nem igazán tartom szerencsésnek a soá tanúságtételeinek kvantitatív elemzését, és amellet érvelek, hogy maradjunk meg a kvalitatív módszereknél e rendkívül érzékeny forrásanyag feldolgozásakor. Még, ha így is gondolnám, azt nem gondolom, hogy megállítható lenne a tömeges feldolgozásból fakadó számszerűsítési tendencia. Egyelőre csak az első kvalitatív és kvantitatív kísérletek és néhány lehetséges, még nem használt módszertan bemutatására volt módomban, hiszen a társadalomkutatás és a történetírás csak nemrég szembesült azzal, hogy egyrészt egy kincsesbánya nyílt meg előtte, másrészt, hogy e kincsesbánya kiaknázásához új eszközökre van szüksége. Ahogy láttuk, ettől még nem áldozott le a történetmesélés csillaga: nagy erejű elbeszélések jelentek meg több száz interjú, tanúságtétel intuitív feldolgozásából is. Mindazonáltal az oral history archívumok intézményesülésének a felgyorsulásával, globalizálódásával és a digitális hozzáférés egyre szélesebb körűvé válásával, valamint az egyetemi curriculumokba való bekerüléssel erősödni kell a módszertani reflexióra való késztetésnek is.

A tanúságtételek – még ha ez sokunkat rémülettel tölt is el – egy-két évtized múlva valószínűleg tisztán történeti forrássá válnak. S bár az idő múlása ellenében jöttek létre, a szemtanúi elbeszélések rendkívüli erkölcsi erejét és érzelmi telítettségét és az ízlésünket már ma is próbára teszi azok a legújabb múzeumpedagógiai kísérletek, melyekben a szemtanú például avatarként „ölt testet” és „válaszol” a kérdéseinkre egy hologram képében.²⁵ A tanúságtevőkkel folytatott „egyeztetés” helyét felváltja a történetüket így vagy úgy megőrző kulturális emlékezet, melyet részben éppen a digitális archívumok tárolnak már napjainkban is. A széttagolás és az új formákba történő átalakulás, az történeti forrásanyag elem-

zési részekre való bontása és az ebből következő általánosítás, úgy tűnik, e folyamat szükségszerű velejárója; következésképpen a módszertani kísérletezések és újítások jelentős hulláma prognosztizálható az elkövetkező évtizedekben a szó történetírásában is.

■ JEGYZETEK

1. Kovács Éva: *Összeolvasás – Az erőszak elbeszélései*. Replika. 2014. 1–2. 71–83.
2. Erről nagyon meggyőzően ír pl. Henry Greenspan: *The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable*. *The Oral History Review* 2014. 41 (2) 229–243., doi:10.1093/ohr/ohu033. és Noah Shenker: *Reframing Holocaust Testimony*. Indiana University Press, Bloomington, 2015.
3. Jürgen Matthäus, ed.: *Approaching an Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformations*. Oxford University Press, Oxford, 2009.
4. David P. Boder: *I Did Not Interview the Dead*. University of Illinois Press, Urbana, 1949/59; Uő: *Topical Autobiographies of Displaced People Recorded Verbatim in Displaced Persons Camps, with a Psychological and Anthropological Analysis*. [s.n.], Chicago, 1950.
5. Laura Jockush: *Collect and Record: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. Oxford University Press, New York, 2012.
6. Rita Horváth: *Jews in Hungary after the Holocaust: The National Relief Committee for Deportees, 1945–1950*. *Journal of Israeli History* 1998/2. 69–71.
7. Boaz Cohen: *Holocaust Survivors and Early Israeli Holocaust Research and Commemoration: A Reappraisal*. In: M. L. Davies and C.-C. W. Szejnmann (eds.): *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*. Palgrave Macmillan, London, 2006, 139–148.
8. Vö. Jürgen Matthäus: i. m.
9. Aleida Assmann: *History, Memory, and the Genre of Testimony*. *Poetics Today* 2006/2. 261–273. doi: 10.1215/03335372-2005-003.
10. Richard Harvey Brown and Beth Davis-Brown: *The Making of Memory: The Politics of Archives, Libraries and Museums in the Construction of National Consciousness*. *History of Human Sciences* 1998/4. 17–32.
11. Saul Friedländer: *Nazi Germany and the Jews, 1939–1945: The Years of Extermination*. Harper Perennial, New York, 1998.
12. Saul Friedländer: *An integrated history of the Holocaust: Some Methodological Challenges*. In: Dan Stone (ed.): *The Holocaust and Historical Methodology*. Berghan, New York, 2012. 181–189.
13. Magyar példát keresve, Fenyvesi Katalin: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe* (Corvina, Bp., 2010) című könyve juthat eszünkbe az integrált történeti módszer szempontjából; ez a mű azonban a szó előtti korszakokat öleli fel.
14. Christopher Browning: *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. W. W. Norton & Company, New York, 2011.
15. Uo 10.
16. Üdítő magyar példaként kínálkoznak erre a módszerre Kövér György biográfiai esettanulmányai, mindazonáltal ezek sem foglalkoznak a szó kérdésével. Vö.: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Bp., 2014.
17. Békés A. Vera: *Trauma és narratíva – A Holokauszt trauma reprezentációja*. Ad Librum, Bp., 2012.
18. Vö. Feischmidt Margit: A megalapozott elmélet. In: Kovács Éva, szerk.: *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*, Néprajzi Múzeum/PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2007. 234–242.
19. Jelenleg a müncheni Ludwig-Maximilians-University kezdett egy oktatási projektet, amely a reflektív megalapozott elméletet használja, de nem az egykori tanúságtételek megismerésére, hanem a kortárs attitűdök feltárására. Lásd: Near but Far – “Ho-

locaust Education Revisited”. Ld.: http://www.en.holocaust.didaktik.germanistik.uni-muenchen.de/about_us/methodology/index.html (2-06-2017)

20. Lásd Mario Luis Small: *How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research*. *Ethnography* 2009/1. 5–38. doi: 10.1177/1466138108099586

21. Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Gondolat, Bp., 2012.

22. Eva Kahana – Boaz Kahana – Jeong Eun Lee et al.: *Trauma and the life course in a cross national perspective: Focus on Holocaust survivors living in Hungary*. *Traumatology* 2015/4. 311–321. <http://dx.doi.org/10.1037/trm0000051>

23. Laczó Ferenc: *Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolóí a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–46-ból*. *Századvég* 2014/4. 57–84.

24. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban*. Magvető, Bp., 2013.

25. Lásd az USC Shoah Foundation „New Dimensions in Testimony” című új kollekcióját: <https://sfi.usc.edu/collections/holocaust/ndt>.

